

ВІЙСЬКОВО-ТЕОРЕТИЧНА СПАДЩИНА ГЕНЕРАЛА МИХАЙЛА ОМЕЛЯНОВИЧА-ПАВЛЕНКА

Досліджується військово-теоретична спадщина українського командарма періоду Національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. та громадсько-політичного діяча в еміграції генерала Михайла Омеляновича-Павленка. Розглядаються його праці з теорії та практики військового вишколу молодшого старшинського складу та участь у розробці різного роду статутних положень. Колишній командарм широко узагальнив військовий досвід національно-визвольної боротьби в ряді спогадів, які охоплюють майже увесь період Української революції. Военний спеціаліст брав безпосередню участь у виробленні національної теорії розбудови збройних сил та у розробці української воєнної доктрини. Автор статті відносить до військово-теоретичної спадщини діяча його науково-видавничу та редакторську працю й вагомий внесок в організацію національної архівно-музейної справи в еміграції.

Ключові слова: Михайло Омелянович-Павленко, українські збройні сили, військово-теоретична спадщина, мемуаристика, воєнна доктрина, військова еміграція.

Актуальність теми та постановка проблеми: Видатний український полководець Михайло Омелянович Павленко поза своїми досягненнями в плані командування арміями був відомим теоретиком військової справи, автором спогадів про Національно-визвольні змагання та праць з військового будівництва. Аналіз його військово-теоретичної спадщини є важливим. Його доробок є невід'ємною частиною української військово-теоретичної думки, дає можливість зрозуміти її еволюцію в конкретних історичних обставинах в Україні та в тогочасній міжнародній ситуації. Події, які тепер переживає Україна, спонукають різного роду фахівців військової справи, політичних експертів та істориків порівняти їх характер з неодноразовими агресіями більшовицької Москви у 1917–1920 рр.

Гозуватенко Сергій Павлович, здобувач Інституту українознавства
НАН України імені Івана Крип'якевича, м. Львів.

© Гозуватенко С.П., 2015

Ступінь дослідження питання. Український історик у Польщі О. Колячук згадував праці генерала, написані ним перед Першою світовою війною [1]. Київський дослідник М. Ковальчук детально прослідкував історію створення неопублікованого рукопису мемуарів про події 1920 р. [2–3]. Про науково-організаційну діяльність М. Омеляновича-Павленка згадується в дисертації С. Образцова [4] та нарисі М. Литвина й К. Науменка [5]. Військово-історичну думку міжвоєнного періоду розглядали З. Кисіль [6] та Р. Мельник [7]. У дослідженні М. Посівнича йшлося про роль командарма у формуванні воєнної доктрини ОУН [8]. Однак, узагальнюючої праці, яка б підсумовувала різні спектри військово-теоретичної спадщини М. Омеляновича-Павленка, його концептуальні підходи і бачення напрямків розбудови національної армії сьогодні немає.

Метою автора цієї статті було на підставі використання ширшого кола джерел дослідити військово-теоретичну спадщину М. Омеляновича-Павленка та його роль у становленні національної військової історіографії.

Джерельною основою статті стали публікації М. Омеляновича-Павленка [9–12], статuti, підготовлені у 1920–1921 рр. за його редакцією [13–15], архівні документи, які зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів України (ЦДАВОУ) [16–20], щоденник І. Боберського [21], матеріали до історії Музею визвольної боротьби України у Празі підготовлені С. Наріжним (22). Бібліографія друків видатного генерала з'ясовувалася, між іншим, за публікаціями О. Вішки [23], Н. Кулеші [24], М. Мартинюка [25] та Б. Ясінського [26].

1. Праці з теорії та практики військового вишколу молодшого старшинського складу та статутні положення. Науковою діяльністю у військово-теоретичній сфері М. Омелянович-Павленко розпочав займатися ще перед Першою світовою війною. Корені його теоретичних вмінь базувалися на отриманій ним військовій освіті в кадетській школі. У кадетських корпусах у дореволюційну добу велика увага приділялася формуванню вмінь та навичок самостійної роботи курсантів. Це дозволяло вихованцям кадетських шкіл вдосконалювати свою військово-наукову самоосвіту на дійсній службі [27, 11].

Здібний офіцер на початку ХХ ст. опублікував ряд статей зі стрілецької справи: «Обучение молодых солдат, старослужащих и запасных» (Варшава, 1905); «Тактическая подготовка унтер-офицеров» (Варшава, 1907) [1, 176]. У переліку друкованих праць генерала, які знаходяться в його особистому фонді у ЦДАВОУ, ця праця має українську назву: «Підручник для тактичної вихови підстаршин та молодших старшин» [16, 1]. Перша проба підготовки статутних положень виявилася в написанні брошури «Конспект устава Полевой службы» (Варшава, 1908) [1, 176]. Напередодні світової війни у польській столиці вийшла друком праця: «Программы для боевой подготовки молодых офицеров» (Варшава, 1914) [1, 176].

Із щоденника Івана Боберського дізнаємося, що командувач Галицькою Армією брав активну участь в обговоренні військової форми вояків та бойових нагород збройних сил ЗУНР. Автор зафіксував спостереження про погляди генерала на такі проекти під час їх обговорення 2 березня 1919 р. «Він хвалив всі чотири начерки, але найбільше припав йому до вподоби проект на надрам'я. Барчики уважав за перестарілі, «тому що вони на Україні так діють як червона хустка на вола» [21, 157]; «Павленко поправив много місць. Жадав, щоб люди, які одержать відзначення тризуба, творили осібний закон боевиків тризуба...» [21, 157].

У 1919–1921 рр. Відділ Навчання військ Генерального штабу Армії УНР видав кілька статутів, які регламентували структуру та діяльність армії: «Статут внутрішньої служби» (Б. м., 1919) затверджений Головним Отаманом 30 липня 1919 р. [13]. Незабаром вийшов друком «Муштровий статут для легкої пушкової й гаубічної артилерії. Частина I: навчання при гарматі» (Б. м., 1919) – затверджений Головним Отаманом 23 серпня 1919 р. [14]. У Львові в 1921 р. був надрукований «Статут залогової служби», затверджений С. Петлюрою 30 грудня 1920 р. [15].

На статутах не подано ім'я автора, однак, беручи до уваги той факт, що М. Омелянович-Павленко готував подібні статuti у російській армії та його високу посаду в Дієвій армії, є всі підстави стверджувати, що ці статuti були підготовлені за його участю та під його контролем.

У чеській столиці М. Омелянович-Павленко підготував до друку такі праці: «Військовий старшина» (Прага, 1932);

«Семінар військового старшини в тезах, таблицях і схемах» (Прага, 1933–1934, зошити 1–7) [24, 309]. Інша назва цього видання, яка фігурує в архівному списку – «Семінар резервового старшини (7 випусків) 1936» [16, 1]. Генерал удосконалював «Семінар» і надалі. В архівній справі відповідні тексти датовані 1936–1943 рр. [17]. 1946 року він видав друге видання «Семінару» у трьох зошитах, доповнене комісією під головуванням автора. З розлогої анотації та структури праці, поданої автором у ветеранському часописі, стає зрозумілим, що він усвідомлював зміни, які сталися у військовій справі після Другої світової війни. Разом з тим підкреслював, що певні усталені речі військового вишколу не можна вважати за аксіому, тому їх треба розвивати: «Життя весь час поступає, а з ними марширує військова справа» [28, 62].

У першому зошиті («Моральна база для військової справи»), який має вступний характер, автор розглядає вплив національних культур на міжнародні стосунки. Порівнює українські військові традиції з світовими. У цьому плані він стверджує, що «козацька традиція жива, але потребує знайти свої модерно-реалістичні форми морально-військового потенціалу на майбутнє». У другому зошиті («Старшина») автор аналізує форми бойової праці командного складу, зокрема колективні методи. Подає загальний опис старшинського складу війська, виокремлює резервістів і активний командний склад. Третій зошит («Тактичне виховання старшин»), який складається з двох частин: «Оперативне кредо» і «Тактичний вишкіл старшини» розглядає теорію оперативного мислення, функції і специфіку командувача і його штабу; методика тактичного вишколу і способи його практичного застосування. Зошит доповнюють додатки: Таблиці виміру («мірила»), топографічні умовні знаки, тактичні умовні знаки, основні тактичні поняття, витяг з муштрового статуту [28, 62–63].

2. Узагальнення військового досвіду Національно-визвольних змагань. Українські Національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. мали державотворчий характер. Внаслідок Української революції було утворено Українську Народну Республіку, Українську Державу, Західно-Українську Народну Республіку. Не зважаючи на організовані національні збройні сили, які вели боротьбу з російською Добровольчою армією,

більшовиками та військами Польщі, українці не змогли збройним чином відстояти державну самостійність. Однак українські військові здобули значний досвід, відзначилися героїчною самопопеченням. Частина з них виїхала в еміграцію, де не припиняла спроб відродити українську армію.

Разом з тим військовий досвід потребував критичного історичного аналізу та узагальнення. З цією метою і було створено Українське військово-історичне товариство. З коментарів до збірника документів дізнаємося, що в Празі М. Омелянович-Павленко разом із генералом М. Петрівим створили Українське військово-історичне товариство [29, 359]. Тут упорядники збірника допустилися суттєвої неточності. По-перше, УВІТ створене не в Празі. По-друге З. Кисіль вказує, що М. Омелянович-Павленко не був творцем цього товариства, а лише сприяв його організації [6, 8]. УВІТ упродовж двох десятиліть гуртувало більше сотні військовиків-дослідників, які в умовах вимушеної еміграції зуміли створити широку наукову картину боротьби українців за самостійність і соборність у першій чверті ХХ ст. [6, 14].

Редакція збірника Українського військово-історичного товариства «За державність» у вступі до другого тому подала рекомендації майбутнім авторам-мемуаристам: «1) про що писати та 2) як писати». Розглядаючи Національно-визвольну боротьбу 1917–1921 рр., запропоновано наукову періодизацію, побудовану не тільки за хронологічним принципом, але й що враховувала чинники, які впливали на українську справу: у зв'язку з формами державності; змінами в організації збройних сил тощо.

Щодо форми, то авторів орієнтували на спогади поміщені у цьому ж другому збірнику, чи рекомендували брати за взірці праці генералів: Капустянського («Похід Українських Армій на Київ–Одесу») чи Безручка («Січові Стрільці в боротьбі за Державність»). Однак редакція висловила застереження щодо тональності текстів: «Треба уникати того побідного «ура-патріотичного тону», яким так славні були колишні російські видання. Збройна боротьба наша скінчилася невдачею, і вже з цього приводу нам не пасує цей тон» [30, 6].

У міжвоєнний час М. Омелянович-Павленко зумів написати цілий ряд спогадів, які мають серйозне військово-теоретичне значення для узагальнення Визвольних змагань

1917–1921 рр. Зокрема: «Українсько-польська війна 1918–1919 рр.» (1929), «Зимовий похід» (1934), «Переговори з Добрармією» (1931). Генерал опублікував свої праці в часописі «Визволення» (Львів, 1921), «За державність» (Каліш; Варшава, 1929–1938), «Календар-Альманах «Дніпро» (Львів, 1929–1931), «Національна Думка» (Прага, 1924–1927), «Нація в поході» (Берлін, 1939–1941), «Розбудова Нації» (Прага, 1928–1934) [23, 199–200; 24, 309]. У 1929–1930 рр. генерал опублікував свої мемуари про події 1917–1918 рр. у семи випусках часопису «Літературно-Науковий Вісник», що виходив друком у Львові. Тексти публікувалися під загальною назвою «Спомини», але мали підзаголовки, в яких розкривався їх основний зміст [26, 246–247].

М. Омелянович-Павленко під час написання спогадів активно користувався мемуарними текстами інших учасників збройної боротьби. Зокрема в його архіві є замітки до спогадів полковника Михайла Крата про окремі епізоди зимового походу [18; 19], замітки до брошури Юрія Магалевського «Останній акт трагедії» [20].

У спогадах «Переговори з Добрармією», М. Омелянович-Павленко для кращого розуміння подій кінця серпня 1919 р., коли об'єднані українські війська взяли Київ, але з одночасним вступом до української столиці військ російської Добровольчої армії були змушені відступити, відсилає дослідників до праці О. Доценка «Літопис Української революції» [11, 53]. Разом з тим автор порівнював свої враження та оцінки тогочасної ситуації з тезами російського генерала Антона Денікіна, який наголошував на тому, що стратегія «зовнішньої» війни, яка має свої «вічні» закони від часів Цезаря, Ганнібала, Наполеона й для минулої Першої світової війни, відрізняється від стратегії громадянської війни [11, 59]. Далі генерал відзначив, що на основі аналізу літератури, де йшлося про взаємини українського проводу з Денікіним, він виокремив у поглядах українських діячів дві позиції: «одна – згода за всяку ціну», друга – згода з узгодженням заходів, що забезпечували б суверенність Української Держави». Себе він відніс до прихильників другої позиції [11, 60].

Протягом 1939–1944 рр. Омелянович-Павленко на замовлення «Українського видавництва» у Кракові підготував

до друку ще одну книгу спогадів під назвою «Рік 1920», в якій скрупульозно описав останню військову кампанію Армії УНР. Як відзначила дослідник української преси Надія Кулеша, доля рукопису обсягом 16 друк. арк. досі залишається невідомою [24, 309]. М. Ковальчуку вдалося віднайти в ЦДАВОУ рукопис спогадів, які він безпосередньо не пов'язує зі згаданою вище втраченою працею. Проте, на думку історика, ці спогади дозволяють відтворити картину подій 1920 р. у мемуарному доробку командарма. М. Ковальчук написав ґрунтовну розвідку про обставини написання праці генерала «Останній відворот», що розкриває події військової кампанії у 1920 р. [3, 81–90].

Праці М. Омеляновича-Павленка уважно перечитувалися сучасниками. Сотник С. Цап зробив виписки з листа сотника І. Барила до генерала з приводу книги «Зимовий похід». Лист починається такими словами: «Високоповажний Пане Генерале! Для встановлення історичної правди, хочу просити Вас пане Генерале справдити мої відомості, чи я часом не помиляюся...» [31, 320]. Важливість військово-теоретичної спадщини М. Омеляновича-Павленка підтвердило перевидання в незалежній Україні більшості його праць, у тому числі вперше опублікованої «Останній відворот», у 2007 р., в одному збірнику в упорядкуванні М. Ковальчука [12].

*3. Праці з теорії розбудови збройних сил та виробленні
військової доктрини.* Важливе значення у військово-теоретичній спадщині командарма мають праці з теорії розбудови збройних сил та виробленні військової доктрини. Фрагменти військово-теоретичних поглядів М. Омеляновича-Павленка знаходимо в його мемуарах. У спогадах, присвячених досвіду впровадження державних інспекторів в армії УНР, командарм відзначив, що українська армія була не єдиною, що запровадила таку практику. Подібні до українських державних інспекторів були військові комісари Тимчасового уряду Росії або военкоми в більшовицькій армії. Автор зауважив, що і тоді йшлося про надто делікатну для армії справу – порушення принципу єдиноначальства у війську. Поруч з командиром ставало «око» від уряду для контролю його відповідності, апробації розпорядків командира в межах їх доцільності щодо політичних завдань та цілей влади. Щоправда, з-під

компетенції агентів інспектури виключалися справи стратегічно-тактичного порядку, але в реальних військових обставинах виокремити їх якимось чином стає нерідко неможливим. У підсумку М. Омелянович-Павленко висловлював свої теоретичні погляди на доцільність «державних інспекторів» у війську: «Єдиноначальність у війську – це основа, яку безкарно порушувати невільно, але в моментах переходових, коли національний ідеал і соціальні моменти стоять у суперечці, часто-густу без інституту военкомів обійтися годі. Та проте засіб не можна обертати у самоціль, а інтелектуальний рівень кадрів военкомів усе відіграватиме свою дуже важливу роль» [9, 43]. Таким чином, автор припускав існування такого роду посад в українській армії і в майбутньому.

Про командування корпусом «запорожців» автор пише: «Існують дві цінності каже маршал Фош: це *«l'idée et le fait»*. Перефразовуючи цю думку під кутом погляду військової справи, скажемо: мало мати добре скомбінований, відповідний до обстановки план – потрібний ще й чин самого війська, – без того неможливий успіх. Ті чини набувають найрізноманітніших варіантів у залежності від бойових здібностей, краще мовити – від бойової творчості військових індивідуальностей» [10, 50].

Теоретичні основи воєнної доктрини викладали у своїх працях українські військові теоретики міжвоєнного часу. Перебуваючи в політичній еміграції, вони інтенсивно працювали над розробкою ключових схем українського військового будівництва. За оцінкою Р. Мельника, при розгляді цієї проблеми стали визначальними концептуальні погляди на історію України та на національно-визвольні змагання, провірені на практиці методологічні засади та теоретичні концепції ветеранів визвольної боротьби М. Капустянського, С. Петлюри, В. Петріва та представника молодшої плеяди військовиків М. Колодзінського [7, 12–13].

Ключову роль у теоретичній підготовці національної воєнної доктрини відіграв «Військовий Вісник», що почав виходити друком у Берліні 1927 р. Метою часопису було відновлення та поглиблення військово-теоретичних знань офіцерами українських збройних сил шляхом вивчення організації армій, аналізу їх тактики, найновіших бойових

засобів та ознайомлення з практичними досягненнями сучасних армій світу [24, 62].

Навесні 1929 р. Провід Українських Націоналістів на чолі з Є. Коновальцем скликав у Празі конференцію українських військових діячів. У цьому зібранні генерал взяв участь разом з іншими генералами – М. Капустянським, В. Курмановичем та А. Кравсом. Результатом конференції стало рішення про обов'язкове проведення військового вишколу для всіх членів ОУН і про необхідність опрацювання принципів розбудови української армії та пропаганди ідей визвольної боротьби [8, 85]. До тісніших взаємин тоді не дійшло, однак відомо, що згодом М. Омелянович-Павленко брав участь у виробленні воєнної доктрини ОУН [8, 39].

Праця М. Омеляновича-Павленка «Матеріали до військового діла» публікувалася у кількох номерах часопису «Військовий Вісник». У цій роботі зустрічаються філософські дефініції понять «життя», «права», «сили». Автор спробував визначити та проілюструвати взаємовплив політики, дипломатії та ідеології на виникнення збройних конфліктів. Особливу увагу генерал звернув на оцінку боєздатності армії модерного типу. Він підкреслив, що боєздатність залежить від «правильного воєнного устрою (того, що організовує всі творчі сили), правильної економічної політики та чинности суду; а все це на основі виплекання в масах освіти, фізичного виховання та національної моралі» [24, 63–64].

М. Посівнич співставив публікації М. Омеляновича-Павленка у «Військовому Віснику» з надрукованою там статтею Є. Коновальця «Військовий вишкіл» й дійшов висновку, що автори формулювали дві концепції творення армії: 1) легіонову (українська регулярна армія формується в еміграції) та 2) крайову (національна армія твориться на землях Західної України). Утім М. Посівнич не зміг дати відповіді на питання, хто з авторів яку концепцію представляв, пояснивши, що «кожен з них розглядав можливості поєднання обох принципів розбудови війська» [8, 39].

У брошурі «Еволюція в формуванні військової еліти» (1931 р.) М. Омелянович-Павленко писав про неминучість збройних світових конфліктів в майбутньому й важливість для українців готуватися, щоб використати їх для віднов-

лення держави [2, 36]. Над теорією і практикою військового будівництва генерал працював й у роки Другої світової війни. У березні 1945 р. він розробляв Статут Вищої Військової Ради Українського Національного Комітету – політичного проводу Української Національної Армії [24, 309].

Свої уявлення та знання з теорії воєнної доктрини М. Омелянович-Павленко спробував оприлюднити для ширшого кола у підручнику з військової дидактики. У надрукованому 1946 р. другому виданні «Семінару Резервного Старшини» третій зошит розпочинався темою воєнної доктрини. Він пояснював «Чому воєнна доктрина мусить бути національна? Хто покликаний її творити? В чому суть воєнної доктрини?» [28, 62].

4. *Науково-видавнича та редакторська праця.* М. Омелянович-Павленко виконував великий обсяг науково-видавничої та редакційної роботи – був співробітником «Військового Вісника» (1927–1929 рр.) [25, 43]; редагував матеріали журналу «Вояк» (Брюссель, 1935 р.) [25, 58].

5. *Архівно-музейна справа.* М. Литвин та К. Науменко стверджують, що діяч став першим директором заснованого в Празі Музею Визвольної боротьби України у 1925 р. [5, 356]. Симон Наріжний по-іншому висвітлив причетність генерала до діяльності Музею ВБУ: М. Омелянович-Павленко був присутній на перших загальних зборах музейного Товариства. 1 серпня 1925 р. генерала обрали членом Управи Музею. Від початків діяльності Музею він був завідуючим його Військовим відділом. Членом Управи Товариства «Музей ВБУ» М. Омелянович-Павленко був у 1925–1928, 1929–1930, 1932–1933 [22, 20]. У 1925 р. генерал пожертвував Музеєві український «Залізний Хрест», військові регалії, фотографії та ряд конфіденційних документів. Пізніше передав на зберігання свої військові публікації (1935 р.), портрет генерала Юнакова та фотографії (1936 р.) [22, 20].

С. Наріжний, посилаючись на заяви працівника Музею ВБУ К. Лисюка, стверджував, що М. Омелянович-Павленко, передчуваючи наближення Другої світової війни, виступав за побудову музею в Швейцарії, пізніше погоджувався з пропозицією щодо вивезення музейних експонатів з Праги до Англії чи Франції. Ще в 1929 р. він передав К. Лисюку

ряд важливих документів, поміж ними лист С. Петлюри, на збереження у США. Передбачалося, що коли на Американському континенті буде заснований Український Національний Музей, то передані ним матеріали зможуть опинитися у цьому культурному закладі [22, 20]. Генерал дбайливо зберігав унікальні артефакти: копії праць, рукописів, виписок в особистому архіві.

Висновки. Підсумовуючи, відзначимо, що військово-теоретична спадщина М. Омеляновича-Павленка має різноплановий характер й умовно поділяється на п'ять груп: 1) праці з теорії та практики військового вишколу та статутні положення; 2) мемуаристика, в якій здійснено детальний опис та узагальнення стратегічного та бойового досвіду Національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.; 3) тексти, в яких є теоретичні міркування з питань розбудови збройних сил та вироблення національної воєнної доктрини. Ветеран намагався враховувати нові міжнародні реалії та сучасні йому тенденції розвитку воєнної науки; 4) редакторська праця, яка сприяла збагаченню української військово-теоретичної думки змістовними періодичними виданнями; 5) участь в організації національної архівно-музейної справи. На нашу думку, слід зібрати і окремо видати військово-теоретичні праці видатного командарма. Таке видання послужить збереженню і популяризації надбань національної військово-історичної думки.

1. *Kolańczuk A.* Ukraińscy generalowie w Polsce. Emigranci polityczni w latach 1920–1939 / Aleksander Kolańczuk. – Przemysł, 2009. – 283 s.
2. *Ковальчук М.* На службі Батьківщині: життя й доля генерал-полковника М. Омеляновича-Павленка / Михайло Ковальчук // Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К.: Темпора, 2007. – С. 7–50.
3. *Ковальчук М.* «Останній відворот»: невідомі спогади М. Омеляновича-Павленка / Михайло Ковальчук. // Генеза. – К., 2006. – № 1. – С. 81–90.
4. *Образцов С.В.* Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка (1878–1952) / С.В. Образцов. Автореферат дис. канд. іст. наук. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – 15 с.

5. *Литвин М.Р., Науменко К.С.* Військова еліта Галичини. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 338–357.
6. *Кісіль З.Р.* Створення та діяльність Українського Воєнно-Історичного Товариства (1920–1939 рр.) / Зоряна Романівна Кісіль. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2002. – 18 с.
7. *Мельник Р.П.* Українська військово-теоретична думка 20–30-х рр. / Роман Петрович Мельник. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2011. – 20 с.
8. *Посівнич М.* Військово-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках / Микола Посівнич. – Львів, 2010. – 368 с., іл.
9. *Омелянович-Павленко М.* Державна інспектура / Михайло Омелянович-Павленко // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1933. – Львів, 1933. – С. 33–43.
10. *Омелянович-Павленко М.* На чолі Запорозжців в 1919 р. у боротьбі з денікінцями / Михайло Омелянович-Павленко // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1930. – Львів, 1929. – С. 46–60.
11. *Омелянович-Павленко М.* Переговори з Добармією / Михайло Омелянович-Павленко // Календар «Дніпро» на 1931 рік. – Львів, 1930. – С. 47–60.
12. *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920) / Упоряд.: М. Ковальчук. – Київ: Темпора, 2007. – 608 с.: іл.
13. Статут внутрішньої служби. [Б. м.] Видання Відділу Навчання Військ Головного Управління Генерального Штабу, [1919]. – 196 с.
14. Муштровий статут для легкої пушкової й гаубічної артилерії. Частина І: Навчання при гарматі. [Б. м.] Видання Відділу Навчання Військ Головного Управління Генерального Штабу, [1919]. – 58 с.
15. Статут залогової служби. Львів: Видання Управи Навчання Війська Генерального Штабу, 1921. – 119 с.
16. ЦДАВОУ, ф. 4012 (Особистий фонд Михайла Омеляновича-Павленка) оп. 1, спр. 1 (Короткий життєпис), 1 арк.
17. ЦДАВОУ, ф. 4012, оп. 1, спр. 8 (Текст занять «семінари резервного старшини», надрукований на стіклографі (1936–1943)), 280 арк.
18. ЦДАВОУ, ф. 4012, оп. 1, спр. 11 (Замітки до споминів полковника М. Крата «про окремі епізоди зимового партизанського походу»), 21 арк.

19. ЦДАВОУ, ф. 4012, оп. 1, спр. 12 (Примітки та з'ясування до праці полковника М. Крата «Вапнярський прорив» (Звіт-спогади про останню серію боїв під час зимового походу 1919–20 р.)), 52 арк.
20. ЦДАВОУ, ф. 4012, оп. 1, спр. 13 (Замітки до брошури Ю. Магалецького «Останній акт трагедії»), 35 арк.
21. *Боберський І.* Щоденник 1918–1919 рр. / Іван Боберський / Упор. о. Ю. Мицик. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 260 с.
22. *Наріжний С.* Музей Визвольної Боротьби України в Празі. Український Національний Музей в Онтаріо / Симон Наріжний. – Цюрих, 1957. – 43 с.
23. *Вішка О.* Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): історико-біографічне дослідження / Омелян Вішка. – Львів, 2002. – 480 с.
24. *Кулеша Н.М.* Українська преса у Німеччині 1919–1945 рр.: формування та функціонування: монографія / Надія Кулеша / НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника. – Львів, 2009. – 344 с.
25. *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): матеріали до бібліографії / Михайло Мартинюк / Передмова М. Вальо. – Львів, 1998. – 298 с.
26. Літературно-науковий вістник. Показчик змісту. Т. 1–109 (1898–1932) / Уклав Богдан Ясінський. – Київ–Нью-Йорк: Смолоскип, 2000. – 300 с.
27. *Ткачук А.П.* Вишкіл та виховання в кадетських корпусах на території України (1840–1920) / Андрій Павлович Ткачук. Автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – 19 с.
28. Український Комбатант. – На Чужині, 1947. – Ч. 1. – 64 с.
29. Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали. – Львів, 2006. – 420 с., іл.
30. За державність. Матеріяли до історії Війська Українського / Видає Українське Воєнно-Історичне товариство. – Каліш, 1930. – Збірник 2. – 334 с.
31. *Сідак В., Осташко Т., Вронська Т.* Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: / В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. – Київ: Темпора, 2009. – 426 с.: іл.

Надійшла до редакції 01.12.1914 р.

Рецензент: *Л.П. Кривизюк*, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Гозуватенко С.П.
ВОЕННО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ГЕНЕРАЛА МИХАИЛА
ОМЕЛЯНОВИЧА-ПАВЛЕНКО

Исследуется военно-теоретическое наследие украинского командарма периода Национально-освободительного движения 1917-1921 гг., общественно-политического деятеля в эмиграции генерала Михайла Омеляновича-Павленко. Рассматриваются его работы по теории и практике военного обучения младшего командного состава и участие в разработке разного рода статутных положений. Бывший командарм широко обобщил военный опыт национально-освободительной борьбы в ряде воспоминаний, которые охватывают почти весь период Украинской революции. Военный специалист принимал непосредственное участие в национальной теории строительства вооруженных сил и выработке украинской военной доктрины. Автор статьи относит к военно-теоретическому наследию деятеля его научно-издательскую и редакторскую работу, а также весомый вклад в организацию национального архивно-музейного дела в эмиграции.

Ключевые слова: Михайл Омелянович-Павленко, украинские вооруженные силы, военно-теоретическое наследие, мемуаристика, военная доктрина, военная эмиграция.

Hozuvatenko S.
MILITARY-THEORETICAL HERITAGE OF GENERAL MYHAYLO
OMELIANOVYCH-PAVLENKO

We investigate military and theoretical heritage of Ukrainian commander of the period of national liberation struggle of 1917–1921 and public and political figure in exile of General Michael Omelianovych Pavlenko. Considers his work on the theory and practice of military training junior sergeant and participated in the development of various kinds of statutory provisions. Former commander widely generalized military experience of the national liberation struggle in some memories, which cover almost the entire period of the Ukrainian revolution. Military expert took part in the formulation of national development theory forces and the development of Ukrainian military doctrine. The author refers to the military-theoretical heritage figure its scientific publishing and editorial work and significant contribution to the organization of the National Archival Museum in exile.

Key words: Myhajlo Omelianovych-Pavlenko, Ukrainian armed forces, military theoretical heritage, memoirs, military doctrine, military emigration.